

Abbasova Aygün Vüqar qızı¹⁴
**İNGİLİS DİLİNDƏ FELİİFRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
 İŞLƏNMƏ METODLARI**

Dilin yaranması və formalaşması çox mürəkkəb bir hadisədir. Mürəkkəbliyi ilə yanaşı onun çox cəhətli olması da məhiyyət və xidmət etibarını ilə əvəzsiz, çox vacib və çox mühüm vasitədir. Bu bərdə tədqiqatçı M.B.Sürek yazır: "Məlum olduğu kimi, dil fəlsəfinin, psixologiyanın, fiziologiyanın, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın və musiqişünaslığın tədqiqat obyektləri sırasında, həmin elmlərlə əlaqədar cəhətlərinə görə tədqiq olunmuş, indi də tədqiq olunan və bu elmlərdə dil ilə əlaqədar dilin fəlsəfi, dil və təfəkkür, dilin psixologiyası, nitq prosesi və nitq, üslub, vəzn, heca, qafiyə, akustika, nitq və s. kimi bəhslər xüsusi yer tutur. Fonetika, morfologiya, sintaksis, leksikologiya sahəsində aparılan bir çox tədqiqatlar dil haqqında dilin ayrıca bölməsi olan üslubiyyət elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Üslubiyyət dilin üslublarını, dil normalarını və ədəbi dilin müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yazının ayrı-ayrı növ və yaranmasında ictimai həyatın müxtəlif sahələrində işlədilməsi üsullarını öyrənən dilçilik bölməsidir. Əgər üslubi hadisələri lazımı məzmunun düzgün verilməsi məqsədi ilə dil vasitələrinin seçilməsi prosesi və nəticəsi kimi qəbul etsək, onda üslubi funksiyaları hər bir konkret halda müəyyən təsir yaratmaq üçün müvafiq şəkildə təşkil edilmiş dil vasitələrinin xüsusi rolu kimi qiymətləndirmək olar" (7 səh. 36).

Tədqiqatçının fikrinə münasibət bildirərkən onu deyə bilərik ki, doğrudan da frazeologizmlər nə qədər çox araşdırıldıqca onların yeni bir xüsusiyyətlərini yenidən kəşf etmiş olursan, eləcə də aydın olur ki, istər ingilis dilində, istərsə də digər araşdırılan dillərdə frazeoloji ifadələr tarixən təcridi inkişafın nəticəsi olaraq sərbəst söz birləşmələrinin modelləri əsasında yaranmışdır və yaranmaqdadır. V.Q.Qak frazeologizmin xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektlərdən araşdırarkən, onların əsasını üçbucaq əmələ gətirdiyini xüsusi qeyd edir. Belə ki, tədqiqatçıya görə bu üçbucağın özünü frazeologizm – məcazi mənə, frazeologizm - uzallıq formasında göstərə bilər. Bu üç xüsusiyyət hər bir frazeoloji vahidi, digər qeyri-sabit söz birləşmələrindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu zaman o, daha çox dil vahidi kimi, həmçinin müəyyən sözün ekvivalenti kimi qəbul etməyə təmin yaradır. Lakin, maraqlısı odur ki, adı sözlərdən fərqli olaraq, frazeologizmlər həmişə olduğu kimi məcazi mənədə, daha çox kodlaşır, yəni onun deyilişi birbaşa siqnikativ mənədə anlaşılır. Frazeoloji vahidlər daha çox birmənəlidir, cümlə səviyyəsidir, daha çox böyük mətnin tərkibində işlədilir. Bundan başqa, frazeologizmlər həmçinin astrosemantik nitq hissəsinə kimi də işlədilir. Buradan da aydın olur ki, astrosemantiklik böyük mətlərdə onun idarə olunmasını deyil, idarəetmə funksiyasını daşımını təmin edir. Bu bərdə tədqiqatçı yazır: "Təkcə leksik vahidlər deyil, frazeologizmlər, əsasən də feli frazeoloji birləşmələr idarəetmə qabiliyyətinə malik olur və bu özünü frazeoloji vahidlərin xarici mütəbərlikliyi kimi onların işləndiyi konseptual şəraitdə hərtərəfli şəkildə göstərir. Feli frazeologizmlərdə güclü və zəif idarəetmə qabiliyyəti xasdır, lakin bu frazeoloji vahidlərin hansı növünün necə idarəetmə xüsusiyyətlərinə malik olduğunu öyrənmək üçün onları bir-bir nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Feli frazeoloji birləşmələr bütün idarəetmə xüsusiyyətləri ilə əhatə olunmalıdır. Onların mətnə mövqeyini araşdırmaq, işlənmə prinsiplərini öyrənmək, həm mətnin sintaksisi baxımından, həm də frazeoloji mikrosistemlərinin müəyyənlişdirilməsi baxımından maraqlıdır. Frazeoloji makrosistemdə ən güclü idarəetmə xüsusiyyətinə, özlərinə xas mənədə müstəqil işləmə bilməyən frazeologizmlər malikdir (5, səh. 26).

Belə frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları əlavə etmək olar: "Mind one's own affairs", "mind one's own business", "mind you do it", "mind you do that", "make smb.'s mind easy", "make smb on his mind", "put smb.'s mind at ease", "get smb.'s mind at rest" və s. (7, səh. 87). Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, burada işlənən idiomatik vahidin idarəetmə xüsusiyyəti əsasən iki planda verilmişdir. Bunlar struktur və tematik plandıdır.

Əksər hallarda işlənən motivasiyanın aydınlığı bir o qədər də nitqdə istifadə üçün vacib hesab olunmur, yetər ki, iddianın geniş formatda istifadə olunması və onun ekspressiv emosional qüvvəsi, onların motivləşməməsindən ziyan çəkməsin. Aşağıdakı idiomları bunlara misal olaraq göstərməyimiz yerinə düşər:

to take the cake (hərfi mənədə – piroq götürmək) – üstünlük əldə etmək.

to pay through the nose (hərfi mənədə – burnunun üstündən ödəmək) – qudurmuş pul ödəmək.

to fight like kiltenny cats – yemək üçün deyil, ölmək üçün vuruşmaq.

off and on (hərfi mənədə uzağa və daha uzağa) – fasilələrdə və s.

Idiom komponentinin semantikasının zəifləməsi o zaman özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və ya göstərir ki, hətta motivləşmə aydın şəkildə görünə belə, məntiqi cəhətdən bir araya gəlməyən cəhət konteksti, daha kontekst (mətn) səviyyəsində və ya situasiyasında daha dəqiq başa düşülür və anlaşılır. Buna misal olaraq bir neçə nümunə göstərək:

1. *The branch meeting last night was sheer waste of time ... and that's the branch which didn't turn a hair when I won the dispute against wilkiness - a desigion that affected over thirty present of its member.*

Burada işlənən *not to turn hair* – gözüni qırpmadan (hərfi tərcümə - tükü tərponmədən) kimi anlaşılır.

2. *Mr. Grew followed up the campaign in London with his "Independent theatre". It got its feet by producing Ihsen's Ghosts.*

3. *Some day, the thought viciously, when the store was on its feet ... the would pay -Rhett for the misery and humiliation he was causing.*

4. *No one would dream that my life stood on its own feet* (7, səh. 40).

¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, ingilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası ayka.abbasova95@hotmail.com

Göstərilən bu nümunələrdə idiomların hamısında müəyyən qədər motivləşmə var. Lakin, bununla bərabər müəyyən dərəcədə variantlıqlar vardır, təxmini olaraq "təmin olunmuş, asılı olmayan (heç kəsdən, heç nədən) qüvvə toplamaq" kimi işlənmiş hərfi mənada isə "ayaq üstə durmaq" anlamını ifadə etmişdir.

Cümlədə ifadə əsasən emosionallığı artırır, eyni zamanda etirafın intensivliyini təmin edir. Bu halda işlənən frazeoloji ifadələr daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən məcaz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözün məzmununu, onun əsas nominativ əşyavi mənası ilə məhdudlaşdırır. Söz nominativ mənasından başqa, bir sıra əlavə mənalarla da işlənir ki, buna məbcəz deyilir. Sözlün məcazlaşması mətn daxilində, digər sözlərdə əlaqəli şəkildə baş verdi. Söz o zaman məcazlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. Obrazlılıq, ümumiyyətcə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də, obrazlılıq təbiiyyətdən daha geniş anlayışdır (1, səh. 113).

Frazeoloji birləşmələrin digər növləri, eyni zamanda nitq və təfəkkür, hal və vəziyyət, iş və hərəkət və s. fəllərin iştirak etdiyi feli frazeologiyaya nümunələri, mətdə "parçalamır, komponentləri səpələnir" lakin buradakı fel komponenti ümumi cümlənin predikativ rolunu öz üzərinə götürür. Frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri isə müxtəlif cümlə üzvi funksiyasında çıxış etməyə başlayır. Lakin mətdə "səpəlmə" komponentlər arasında müxtəlif sözlər daxil olmasına baxmayaraq, frazeoloji vahid frazeologizm olaraq qalır və özü haqqında verilən əlavə signal məzmununda təfəkkür bir bütöv kimi qavranılmaqda davam edir. Bütöv məna ilə malik feli frazeoloji birləşmə idarəetmənin gücündən və xarakterindən asılı olmayaraq, kontekstin gözlərinə münasibətdə bölünməz bir vahid kimi çıxış edir və qrammatik cəhətdən hakim mövqeyə keçən və özak olmayan komponentlər cümlədə müstəqil idarə olunan başqa sözlərlə yalnız formal şəkildə bağlanır (6, səh. 27).

Feli frazeoloji birləşmələri, hal-vəziyyət mənasında olub əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir. (3, səh. 28). Ümumi nöqteyi-nəzərdən götürüldükdə frazeoloji vahidlərin işlənmə metodları əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Frazeologizm səpəlmə xüsusiyyətində (funksiyasında).

2. Cümlənin xəbəri funksiyasında.

Birinci halda, yəni səpəlmə funksiyasında, onun komponentləri bir-birindən ayrı düşəndə, onlar ayrı-ayrı cümlə üzvi funksiyasında işlənir.

İkinci halda isə kontekstdə frazeologizm bütöv olaraq qalır və bununla da bir növ strukturla bütövləşir və cümlənin xəbəri funksiyasında işlənir. Az komponentli frazeologizmlərə münasibətdə ikinci cəhət, çox komponentli frazeologizmlərdə isə birinci cəhət özünü göstərir. Nümunələrə nəzər yetirsək:

1. *There were a nice pair, he wouldn't put anything past then – (W.S. Maugham: "Then and Now" ch. XXXVI) – "gözəl cütlik idi, o onları hər şeyə nail olmaq imkanında olan adamlar kimi hesab edirdi"* cümləsində *"wouldn't not put anything past smb."* – frazeologizm iki yerə ayrılmışdır. *"He wouldn't put anything past smb."* Komponenti, cümlənin başqa bir komponenti *"then"* ilə tamamlıq əmələ gətirmişdi.

Yaranmış situasiyaya iki formada yanaşmaq olar:

Nə edir? – *"would put not anything past smb."*, necə hesab edir? – *"anything past smb."*, nəyə qadir? – *"past then", would not put* – xəbərdir, *"anything"* – qeyri-müəyyən əvəzlilikdir, *"past"* – sözlütdür.

İkinci baxışa görə: nə edir? – *"would not put past"*, - nə edir? - *"would not past anything past then"*. Buraya əlavə olmuş komponent *"then"* həmin frazeologizmin obyekt idarəsini təmsil edir. ... kimi feli frazeologizmin bir çoxu zəif idarəetmə qabiliyyətinə malikdir. Həmçinin zəif idarə edilən sözlər fəllərin obyekt mənasında və qeyri-obyekt mənasında çıxış edir. Absolyutiv şəkildə işlədülən və hansısa bir təyin edici tələb etməyən frazeologizmlər zəif idarəetmə qabiliyyətinə malik (5, səh. 27).

Frazeologizmin fel komponenti ətrafında formalaşan ifadələri bir daha nəzərdən keçirək:

Nitq və təfəkkür mənalı leksik-semantik fəllər qrupuna aid olan frazeologizmlər: *"danışmaq, demək, söyləmək, soruşmaq"* – nəyi, nə haqda, nə kimi ... fikirləşmək, düşünmək, əmin olmaq – nəyi, nə haqqında ... sözlər təyin edici tələb edir. Məsələn: *to pass judgement to take, the lead in; to swing the led on; to give a lead of; to let drop about; to lick boots for ... to flow the lid off; to give the lie to; to get a load of; to chop logic on; to make love with; to lie law for; to make a fool of ...* və s.

Bəzi hallarda cümlələrə fikir verdikdə, müşahidə etmək olur ki, elə bil ki, bununla bağlı törənən suallar, frazeoloji bütövlüyün içərisində artıq həll olunub və böyük konteksta çıxarılması tələb olunur.

Bələ ki, *to saw the air, to take the air, to chew the fat, to give check, to chew the food, to come clean, to crack wife, to cry craven, to give credence, to make a dent, to cry craven, to give the game away, to make the grade, to let down one's hair, to lose one's head; to crack a joke, to pull smb's leg, to shake a leg, to hand a lemon, to give a lesson, to let fly to sit on the lid, to lay down the life, to lose life, to pass lips, to take a land off* və s. kimi əksər feli vahidlərdə obyekt məsələsi bir növ frazeologiyaya daxilində həll olunmuşdur. Bələ ki, onların cümlədə işlədilməsi zamanı frazeologizmin obyekt idarə etməsi heçə enir.

İngilis dilində işlənən aşağıdakı feli frazeologizmlərə nəzər yetirdikdə, bunun əyani şahidi olacağıq: *ingilis dilində: to make one's day, to get off one's bike, to darken smb's door (s), to rose smb.'s bill, to break one's fast, to move smb's blood, to keep one's distance, to burst smb's boiler, to make smb's gorge ride, to shoot one's bolt; to pay smb. back in his own coin; to keep in smb's good books; to pay one's debts; to know smb. like a book; to make smb.'s heart bleed; to keep smth. within bounds; to take off one's coat, to get one's brains fried, to close one's eyes, to keep the bulge on smb, to strike one's colours, to wake it one's business; to step on smb.'s coins, to cut one's capable; to best smb. at his own game.*

Buradan aydın olur ki, frazeologizm özü bütövlükdə, ya da frazeologizmin fel komponenti qoşulduğu cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman leksik vahidlər kimi, frazeologizmlər də müəyyən qrammatik kateqoriyalara malikdir, məsələn, feli frazeologizmlə felin növ, zaman, forma, şəxs, cins və s. kateqoriyaları xasdır (6, səh. 21).

Feli frazeoloji birləşmələrin təxsisatından asılı olmayaraq, bütün mövzularda yazılmış nəticələrə mətnlərdəki sözü yekunlaşdırmaq, "ara söz kimi işlətmək", "abzası müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə, hər hansı mətnin strukturunda özünü yer tutmaq imkanları başqa növ frazeologizmlərdən qat-qat üstündür".

Əsasən ona görə ki, onlar ümumi mətn parçasına da aid edilə bilər, cümlədən başlamış böyük frazalardakı ümumi fikirlə uyğunlaşdırılır. Elmi-texniki əsərlərdən frazeoloji birləşmələr də çərçivədə işlədilə bilər – bu mühitdə onların formalaşması imkansızdır. İctimai-siyasi ədəbiyyatda və publisistik yazılarda isə, frazeoloji birləşmələrin həm işlənməsi, həm də formalaşması mümkündür. Bu mənada ictimai-siyasi mətn, bədii ədəbiyyatda çox yaxınlaşır. Lakin onlar dar tematik istiqaməti, janr təxsisatı ilə seçilir. Publisistikada hər cür frazeologizm yer olur. Burada formalaşan frazeoloji birləşmələrin məzmunu, ümumi mənası yalnız ictimai-siyasi mahiyyəti ilə fərqlənir. Siyasi ədəbiyyatda mənbuat materialları getdikcə ictimai həyatda daha böyük rol oynamağa başlayır. Siyasi leksika və frazeologiyaya gündəlik dil həyatında geniş şəkildə işlənilir.

Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, "siyasət dilinin ən mütəhərrik hissəsi, məhz, frazeologiyadır və bu mütəhərriklik, dinamiklik ideoloji şəkildə baş verən konfrantasiyalar nəticəsində gündən günə daha da güclənir" (2, səh. 135).

Hər bir feli frazeoloji vahid öz növbəsində məzmununa görə fərdi tək səciyyə daşıyır. Bu mənada aşağıda qeyd etdiyimiz bir qrup birləşməyə diqqət yetirməyimiz məqsəduyğun olardı. Məsələn:

to have a swim, to have a smoke, to have a talk, to take a walk, to give a laugh, to give a look force a smile, make a flush, get a talk with və bir sıra buna bənzər tipik feli frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar semantik cəhətdən sadə fəllərin ekvivalentidir – *to talk, to look, to smile, to smoke, to laugh* və s. eyni zamanda qeyd etməliyi ki, onlar daha çox ekspressivlik, sintaktik cəhətdən genişlənmiş bir variantdır. Məsələn:

She only gave him one of her deep glaming smiles; and there was there was that glame the had given him.

Bu tip birləşmələrdən bəhs edərkən A.İ.Smiritski qeyd edir ki, *to have a smoke; to have a glance* və digərləri konversiya almış fəllərə uyğun gəlir və adətən bələ birləşmələrlə birlikdə işlənilir. (7, səh. 100).

Araşdırmalardan da aydın olur ki, dilin frazeoloji baxımdan zənginləşməsində, feli frazeoloji birləşmələrin çox böyük və önəmli rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilin işləbiyyatı. Oçərklər. Bakı. Elm və Təhsil, 1970, səh. 213. (1)
2. Abdullayev Ə.Z. Dil. Siyasət. Sosial tarəqqi. Bakı: BDU, 1997, səh. 379. (2)
3. Байтенов N.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşməsi. Feli sabit söz birləşmələri/ Dilçilik məcmuəsi. XIV s. Bakı: Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, 1960, səh. 19-28. (3)
4. Смиритский А.И. Лексикология английского языка. М, 1956, стр. 295 (4)
5. Зяглицев В.А. Предложение и его отношение к языку и решёте МЭ Издательство МГУ, 1976, стр. 307. (5)
6. Жуков В.И. Фразеологизмы и слово Юна материале русского языка). Автореферат диссертации. Доктор филологических наук. Л. 1967, стр. 38. (6)
7. M.B.Sürek. Mütəsir İngilis dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri dissertasiya işi. Bakı – 2015, səh. 141. (7)

ROYÇI: dos.L.Əlikbərova

Açar sözlər: frazeologiya, feli frazeoloji birləşmələr, metodlar, idarəetmə xüsusiyyətləri, idarəetmə metodları, idiomlar, atalar sözləri, zarf məsələlər, ekspressivlik, emosionallıq, nitq və təfəkkür, ədəbi dil komponentləri.

Ключевые слова: фразеология, глагольные фразеологические сочетания, методы, функции управления, методы управления, идиомы, пословицы, поговорки, выразительность, эмоциональность, речь и мысль, компоненты литературного языка.

Key words: phraseology, verb phraseological combinations, methods, menegment features, menegment methods, idioms, proverbs, sayings, expressiveness, emotionality, speech and thought, literary language components.

Xülasə

Frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi, demək olar ki, yarıdan çoxu ümumxalq dilinin məhsuludur. Frazeologiyaya demək olar ki, xalq tərəfindən yaradılmışdır. Onların izləri xalq yaradıcılığı nümunələrinə, folklorla, xalq deyim tərzinə və xalq duyurlarına, dialekt və şivələrə gedib çıxır. Dünya xalqlarının öz danışqlarında yaratdıqları frazeoloji vahidlərin yalnız cüzi bir hissəsi, yazılı ədəbiyyatda qeydə alınan qismi toplanmış və ədəbi dilin frazeologiyasına daxil edilmişdir. Şifahi dildə yaşamaqda olan və yazıya alınmamış frazeologizmlər isə, o xalqın dilində qorunub saxlanmış və dilin frazeoloji baxımdan zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Feli frazeoloji birləşmələrinə müəyyən hissəsi şifahi dildə, gündəlik həyatımızda işlənməklə yanaşı, frazeologiyamızın inkişafında az əhəmiyyət kəsb etmir. Bütün bu yanaşmalar frazeologiyamızın bütün sahələr boyunca işlənməsinə öz töhfəsini vermiş olur.

Резюме

Большинство фразеологизмов, чуть ли не более половины, являются продуктами просторечия. Фразеология почти создана народом. Их следы восходят к образцам народного творчества, фольклора, народных поговорок и народных чувств, говоров и разговор. Лишь малая часть фразеологизмов, созданных народами мира в их разговорах, часть, зафиксированная в письменной литературе, была собрана и включена во фразеологию литературного языка. Фразеологизмы, живущие в устной речи и не записанные, сохранились в языке этого народа и приобрели чрезвычайно важное значение во фразеологическом обогащении языка. Определенная

часть глагольных фразеологических сочетаний используется в устной речи, в нашей повседневной жизни, но имеет немаловажное значение в развитии фразеологии. Все эти подходы способствуют развитию фразеологии во всех областях.

Summary

Most of the phraseological units, almost more than half, are products of the common language. Phraseology was almost created by the people. Their traces go back to examples of folk creativity, folklore, folk sayings and folk feelings, dialects and dialects. Only a small part of the phraseological units created by the peoples of the world in their conversations, the part recorded in the written literature, was collected and included in the phraseology of the literary language. Phraseologisms living in the oral language and not written down were preserved in the language of that people and became extremely important in the phraseological enrichment of the language. A certain part of verb phraseological combinations is used in oral language, in our daily life, but it is not of little importance in the development of phraseology. All these approaches contribute to the development of phraseology in all fields.

РЭУЦІ: дос. Л.Әлқбарова